

*Анатолій Ахутін, Ксенія Зборовська, Всеволод Хома,
Руслан Мироненко, Кароліна Якименко*

ЖИТТЯ ДУМКИ: АКТ МИСЛЕННЯ ЗА ЧАСІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ¹

Частина I

Період відлиги і розповсюдження філософської «бацили»

Ксенія Зборовська: *Готуючись до розмови з вами, я читала статтю Олексія Руткевича, яка починається зі саркастичного звороту: «Важко пояснити, чому взагалі обдаровані здоровим глуздом люди стають істориками філософії». Анатолій Валер'янович, Ви – кандидат хімічних наук. То як же Ви перейшли від хімії до історії філософії? Читаючи Ващу першу книгу, можна зауважити, що Ви зацікавились природою, закохались в Античність і, вочевидь, десть там віднайшли точку перетину точних наук і філософії. Однак хотілося б, усе ж, від вас особисто почути про те, як Вас зтягнуло у філософію.*

Анатолій Ахутін: Це більше схоже на історію курйозу. Ніякої логіки в моєму розвитку я не бачу, оскільки середовищу, в якому я зростав у дитинстві, філософія – у будь-якому її вигляді – була абсолютно чужою. Це були звичайні радянські працівники (наприклад, мій батько – посадовець). У шістдесяті роки філософія в Росії була не те, щоб сказати, марксизм... Яка вона була в інститутах – це окрема розмова, але те, якою вона вважалася, а радше, які взагалі про неї ходили чутки в масах... Люди, які займалися філософією, сприймалися іншими майже на рівні з партійними працівниками, якщо взагалі не з кегебешниками.

К. З.²: Тобто філософію сприймали в кращому разі як пропаганду?

А. А.: Це й була пропаганда, причому тупа і «мордувальна». Тому й не було ніяких зовнішніх стимулів, нічого, що б могло мене мотивувати зайнятися філософією. Та й, взагалі, я про неї фактично нічого не знав, і сам вражений тим, звідкіля й чому ця зацікавленість виникла. Я це кажу не задля того, щоб розповісти про себе, а для того, щоб ви знали й усім розповідали, що зацікавленість філософією зовсім не потребує зовнішніх стимулів. Ми знаємо по філософах взагалі, і по сучасних зокрема, що філософія сидить у кожній людині. Людина як така, за своєю природою – філософ, мисляча істота, а якщо ми зупинимося на цій події – думці, то відразу зрозуміємо, що

© А. Ахутін, К. Зборовська, Р. Мироненко, В. Хома, К. Якименко, 2019

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії, присвяченої становищу філософії і філософів у СРСР і радянській Україні.

² Надалі учасники розмови позначені ініціалами: К. З. – Ксенія Зборовська, А. А. – Анатолій Ахутін, В. Х. – Всеволод Хома, Р. М. – Руслан Мироненко, К. Я. – Кароліна Р. М.:

людина є істотою надзвичайною: вона мисляча, вона не знає, що робити і як бути, – тобто вона філософ. І це може пробудитися в кожному і з будь-якого приводу.

Я не знаю, коли і де це «прокинулося» в мені. На хімфаці я познайомився з моїм другом, згодом «закадичним», який на той час вже прочитав Маркса і почав читати Гегеля.

К. З.: *Це була рідкість, наскільки я розумію: зазвичай читали критичну літературу, а не оригінальні тексти.*

А. А.: Отож. А він, навчаючись у десятому класі, сидів у шкільному дворі й читав «Капітал» Маркса. А потім – на першому курсі хімфаку – ми з ним подружилися, і він уже читав Гегеля. Якщо в нас був марксизм (в якому б вигляді він не був!), то був, звичайно, Маркс, і було його зібрання творів, а головне – були видані всі філософи, яких згадує Маркс. Якщо Маркс посилається на Гегеля – його праці повинні бути видані, а там поряд Шелінг, а це означає, що видають «Систему трансцендентального ідеалізму». Навіть Барклі було видано. Тобто, за бажання, ми могли, по-перше, зануритись у творчість Маркса, а Маркс – це дуже серйозний філософ XIX ст. Західна філософія вважає його видатним філософом, нарівні з Ніцше, Фройдом та ін. По-друге, у Маркса є ранні твори – рукописи 1844 року, де він ще гегельянець. Завдяки цьому люди, які досліджували Маркса серйозно, проклали стежку від Марксового «Капіталу» до творчості Гегеля, а це вже вагома філософія.

Щодо соціальних обставин, то це період хрущовської відлиги. У нас цей досвід дуже цікавий: достатньо маленького потепління, щоб як з-під асфальту пробилось життя. У першу чергу пробудилася література. На мене, як і на багатьох моїх друзів і сучасників, величезне враження справили «Люди, роки, життя» Іллі Еренбурга. Цей твір – про початок срібного віку, а там було дуже бурхливе культурне життя. Якщо ти зацікавився кимось із цих письменників, то йдеш до бібліотеки і отримуєш все: наприклад, Володимира Соловйова. Ця відлига відразу ж породила декілька самодіяльних утворень на зразок філософських гуртків та інших різномірних спільнот.

К. З.: *Навіть не зовсім філософських, скоріше міждисциплінарних?*

А. А.: Ну, взагалі-то, так, міждисциплінарних. Напроти хімічного факультету МГУ, де я навчався, розташовувався факультет фізичний, на якому й діяв філософський гурток. Ініціатива фізичного факультету виглядала закономірною, оскільки фізика була філософією того часу. Там, відповідно, збиралися молоді інтелектуали – типові фізики з записками, які знали в столиці всіх такого ж роду інтелектуалів, і кликали їх на свої зібрання. Гурток на фізичному факультеті було створено у 1964–1965 рр. На той час уже й у самій філософії з'явилися люди, які серйозно займалися філософією. Вам, напевне, відоме ім'я Евальда Ільєнкова, – це був марксист і гегельянець, але філософ. Це означає, що він умів усім тим думкам, які були нам відомі в занадто вульгаризованій формі, повернути форму справжніх думок, а також володів мистецтвом про це говорити.

У той же час в інституті філософії було відкрито суспільний університет, де різні філософи читали відкриті лекції й вели семінари для всіх бажаючих. Наприклад, той самий Евальд Ільєнков, Генріх Батіщев, Марк Туровський.

К. З.: *На цих семінарах читали тексти філософів?*

А. А.: Ні, це були доповіді та обговорення, предметом яких була творчість Маркса і Гегеля. Причому це дуже цікаве поєднання, тому що марксівський поворот до гегелівської філософії був філософськи значущим. Це не просто перехід до матеріалізму, бо й саме поняття «матеріалізм» стосовно Гегеля – серйозна філософська проблема, а не просто догматичний матеріалізм.

Всеволод Хома: *А важко було потрапити на ці семінари?*

А. А: Ні, кожен міг прийти.

К. З: *Але ж лише завдяки «сарафанному радіо», так?*

А. А: Тільки через «сарафанне радіо». Усе, що відбувалося в той час у сфері культури, було винятково сарафаним, тобто люди розповідали одне одному. Жодних оголошень «уголос» і близько не було. У той час, між іншим, на хімфаці свій гурток чи семінар заснував Георгій Щедровицький, і я там декілька разів був, однак мені не сподобався стиль його проведення, він був досить жорстким.

К. З: *Там також Гегеля читали?*

А. А: Ні, він сам був головним філософом. Методологічна школа Щедровицького – самостійна, – це технологія думки.

К. З.: *Навіть не філософія науки?*

А. А: Якщо потрібно – буде філософія науки. Необхідно уточнити, як мислить наука: якщо треба залучити Гегеля, буде Гегель, і буде показано, як працює думка. Це була авторська філософія Георгія Щедровицького, людини неймовірно освіченої. Його філософія естетично мені не дуже імпонує. Я за два заняття нічого, звісно, не зрозумів. А на фізичному факультеті було значно цікавіше, і там були люди, яких ви, мабуть, знаєте: Піама Гайдено, Юрій Давидов, літературознавець Палієвський. Дуже цікаво, що з плином часу багато з них стали якщо не засновниками певних напрямів філософської думки, то принаймні їх провідними представниками.

К. З.: *Зародження й розповсюдження філософської «бацили» вдалося?*

А. А: Так-так! Це ж із 1958 по 1964 рік – саме у відлигу – були випущені у світ всі духи, – які тільки можливо, аж до сучасників. Умовно кажучи, релігійні «почвенники», марксистки з інших країн, ліві, – тобто уся та думка, яка існує сьогодні, визнається реальною думкою, і цією думкою думають реальні мислителі усього світу.

К. З.: *Ви згадали релігійних «почвенників». У той час справді обговорювали таку проблематику?*

А. А: Ми обговорювали все! Оскільки цей гурток був молодіжним, там були люди, які орієнтувалися в усьому. Я був аматором і слухав їх із відкритим ротом, а точніше – вухами. Вони знали все, – у мене було саме таке враження. Я хочу, щоб ви відчули цей захват: скажімо, ви сиділи в якомусь глухому запліснявілому підвалі й несподівано вийшли в залитий сонцем гай, де бігають якісь тваринки, ростуть квіточки, – у мене було приблизно таке відчуття. Люди знали все: сучасну французьку поезію, живопис, про останні досягнення у мистецтві, – і всім ділились. Окрім того, серед них було розповсюджене захоплення книгами. Така дивна справа: існували букіністичні магазини, де можна було купити все, що завгодно.

Кароліна Якименко: *І самвидав уже існував?*

А. А: Самвидав був, але трішечки пізніше.

Це була особлива атмосфера. Коли я вже викладав в університеті, то бачив нудьгуючу фізіономію студента.

К. З: *Звичайно, адже у нього вже все є...*

А. А: Так, тому що все в нього є. Він іде собі – а доквіл лежать твори Камю, Кастанеди... Я в ті роки відлиги якось дістав «Міф про Сізіфа» Альбера Камю російською мовою, надрукований на друкарській машинці на цигарковому папері. Мені його дали на одну ніч, і я встиг прочитати. Ви можете уявити, як воно мені врзалося у мізки?

К. Я.: *А що Вам іще із книг потрапляло до рук у ті роки?*

А. А.: Мене чомусь одразу захопила класична філософія. Я збирав усе, що міг дістати: праці Канта, Фіхте, Шелінга. З тематичних творів я читав праці Гегеля: спочатку «Енциклопедію філософських наук», потім – «Науку логіки». Я майже нічого не розумів. Суворі класичні філософські тексти потрібно читати з учителем: не в тому сенсі, що він вам буде розповідати, про що там ідеться, а в тому, що він зверне вашу увагу на хід думки, і ви почнете розуміти самі. Тому я читав і не розумів, чи стосується цей фрагмент сутності твору чи це так – сказано мимохідь. Я сидів над тими книгами: читав, конспектував, пихкав... Це, звичайно, не минуло дарма... Я просто описую вам свою сферу інтересів у ті роки.

Після закінчення університету я потрапив до аспірантури хімфаку, але зайнятість була така, що я міг читати ті книги, які мене цікавили, і практично нічого не робити в хімії, хоча дисертацію в результаті захистив успішно. А після захисту я потрапив до Інституту історії природознавства й техніки, – це така радянська синекюра. Там було дуже ліберальне ставлення до всього. Тоді я й зайнявся історією науки. Була в мене також спроба піти вчитися на філософський факультет, однак мене відмовили, і, можливо, правильно зробили.

К. Я.: *А чому відмовили?*

А. А.: По-перше, була бюрократична перешкода. Мовляв, вас цілих п'ять років учили, а ви тут кидаєте, – ні, продовжуйте. Хтось мені сказав, щоб я краще продовжував самоосвіту у філософському річищі. Тож я досі відчуваю брак «шкільної» освіти, але те, що я читав, насправді було найефективнішим способом навчання.

У цьому Інституті історії природознавства й техніки був сектор, де працював Володимир Соломонович Біблер, який згодом став моїм учителем.

К. Я.: *Ви до нього потрапили вже підкованим з філософських питань?*

А. А.: Ну, більш-менш. Завдяки ось цій роботі у філософських гуртках. Я пам'ятаю, що був тоді дуже захоплений Генрихом Батіщевим. Він був справжнім гегельянцем, а потім став мало не буддистом.

Академічне вивчення vs вільне прочитання

Руслан Мироненко: *Ви кажете, що в різні періоди життя вам траплялися книги різного спрямування. Як би Ви зараз вибудували систему прочитаних Вами книг? Наприклад, праці Гегеля краще було би прочитати пізніше, а для початку взяти щонебудь інше?*

А. А.: Ні-ні, розумієте, справа не в тому, що ви читаєте, а в тому, за яких обставин і з ким ви читаєте. З вами повинна бути людина, яка розуміє характер філософської думки. У філософії найважче – відчутти її характер, якщо ж у вас це вийшло, то далі вам усе відкриється, адже ви вже знаєте місце, де філософія народжується і на яке питання вона відповідає.

Я своїм студентам радив починати з сократівських діалогів, тобто там, де сам автор – філософ – показує хід філософської думки. У той же час, наприклад, Декартова «Дискурсія про метод» – досить важкий твір, а в його «Правилах для керування розумом» уже з перших сторінок видно, куди він веде свої роздуми. Він про це говорить, пояснює, на відміну від Спінози, якого можна зрозуміти лише прочитавши праці Декарта. У лад думок Спінози також можна «вламуватися», але тут дійсно потрібен учитель, оскільки його праці на межі Нового часу та схоластики.

Якби я зараз починав читати філософську літературу з нуля й у мене не було б жодного керівника, то я би читав твори сократівського типу. Я кажу винятково про

себе, – жодних рецептів не даю. Наприклад, я вважаю, що читати передмову до «Критики чистого розуму» краще, ніж «Пролегомени до усілякої майбутньої метафізики», а «Пролегомени» треба читати вже після «Критики».

Існує протистояння між послідовним, методичним академічним вивченням і способом вільного прочитання. Ось я сів удома на підлозі біля книжкової полиці, витягнув книгу Декарта, відкрив її і зрозумів цю картезіанську думку. І я до цього часу її пам'ятаю. Був у мене й інший досвід, коли я читав і конспектував Гегеля: чим менше я розумів, тим більше переписував. Такий спосіб допомагає, тому що у свідомості відкладається хід думки автора. Це те читання, коли ти нарешті починаєш розуміти, в чому ж справа. Тут вам би Гегель сказав, що у філософії рух уперед – це повернення назад. Ця формула – майже ключ до філософії Гегеля, якщо не до філософії взагалі.

Філософська думка влаштована в радикально рефлексивний спосіб, тобто вона завжди повертається до початку, тому що вона і є думкою про початок. Перше, чим вона відрізняється від науки, – це те, що наука умовно, гіпотетично покладає якісь основи, а філософія рухається у зворотньому напрямку. Ось є фізика, і ми питаємо: «А як вона можлива?» Нам дадуть відповідь: «Вона є! Ми працюємо, – ось теорії, експерименти, літаки літають». Але ми запитаємо ще раз: «А як вона можлива, як взагалі можливі такі знання?» Це вже філософський поворот думки. Основа взаємонерозуміння між ученими та філософами полягає в переконаності вчених, ніби філософи – це ті ж учені, але які пишуть усе з голови і не ставлять жодних експериментів. А якщо ви не займаєтеся науковим пізнанням, то чим ви займаєтесь?

У філософії найважливішими є твори – тексти, де відображене життя філософської думки. Це може «спливити» в зовсім несподіваних місцях філософської книги, а добрий викладач повинен на ці місця вказати. Наприклад, на відміну від Платона, в Аристотеля складно віднайти такі місця, – він і сам мучиться, щоб їх показати. У його «Першу аналітику», де йдеться про силогістику, без спеціальної підготовки краще й не потикатися. А ось «Друга аналітика» вже не про формальну логіку, а про те, як будується наука, тобто про продукування знань.

К. З.: «Підход к снаряду».

А. А.: Так. У першій книзі «Другої аналітики» мова йде про те, як будується аргументація. У ній, окрім етапів аргументації, є засновок – це така штука, від якої залежить усе інше. Якщо цей засновок такий, що все інше доводиться зверненням до нього, то як він сам обґрунтовується? Якщо він (засновок) «зі стелі взятий», то все, що ми доводимо на його підставі й буде висіти на стелі. Про це йдеться в наступних шести розділах. Аристотель описує, як працювати з цими засновками, оскільки вони повинні бути достовірнішими за все інше, а між тим, вони за означенням не доводяться. Бо якби доводились, то потрібні були б докази для доказів і так далі, а це хибне коло. Ось цей невеликий шматок тексту на 20 сторінок – можна сказати зав'язка всієї філософії; далі вона буде формулюватися саме в цьому річищі. У «Медитаціях про першу філософію» Декарт пише, що філософія – це те, що відшукує засновки, на основі яких доводиться все інше, а вони самі не можуть бути доведені. І це лише один приклад на основі текстів з двох різних часів, однак у філософії таке відбувається постійно. Це саме та конструкція, яка буде змушувати думку ставити питання по-філософськи.

К. З.: Ви за освітою хімік, в той же час Ви згадали дуже багато фізиків, літературознавців, соціологів, які також займалися філософією. Ваш учитель Біблер був істориком. Тобто практично всі, хто займався філософією під час відлиги, не мали

філософської освіти. Як не-філософи (у строго-формальному сенсі) прийшли до цих засновків? Тут я би хотіла підвести Вас до розповіді про Вашу першу зустріч з Біблером.

А. А.: Відповідаю на це питання так само, як і до цього. У кожній сфері людина може несподівано замислитися над якоюсь «штукою» і виявити, що цим і займається філософія.

Щодо Біблера, хоча він і закінчив історичний факультет, у нього досить рано пробудилася зацікавленість філософією. У нього була складна історія під час війни: перекладач з німецької, він потрапив служити до НКВС, де допомагав перекладати те, що говорили німецькі полонені. І після війни йому потрібно було якось звідти вибратися. Коли він був у Німеччині й усі там тягнули собі речі, а він шукав книги, і вже знаходився під підозрою: справді, людина збирає якісь дивні книги, поки інші просто тягнуть порцеляну. Було надто небезпечно написати заяву, що ти хочеш піти з НКВС, а він написав штук п'ять таких заяв; на нього ще й доноси були. Та, у решті-решт, йому вдалося вибратися. Коли це сталося, він почав викладати філософію. Біблер просто фантастично талановита людина; я вважаю, що він філософський геній. Перший раз я з ним зустрівся не на філософській доповіді, а на доповіді про сучасне мистецтво. Цю доповідь я мало не дослівно памятаю до цього часу. І там не було філософських категорій, все було викладено доступно і зрозуміло. Біблер – це ще один оберт філософської думки. Філософ, у такому сенсі слова, може говорити про будь-що, наприклад, про чашку, як це згодом стало модним у феноменології. Він так це розкриває, що присутність чашки на столі стає захопливою подією. Біблер сподобався мені відразу. Справа в тому, що я відвідував різні гуртки в Інституті філософії: там були лекції, семінари, заняття, – переважно сидиш собі і слухаєш. Коли я вступив до Інституту історії природознавства й техніки АН СРСР, він там працював і ми просто почали спілкуватися. Згодом ми вже спілкувалися й у нього вдома; там-то й був організований гурток, якому я завдячую своєю філософською освітою.

«Радянську владу перемогла техніка!»

К. Я.: *А ви були в гуртку з самого початку, з 1967 року?*

А. А.: Так, я був майже з самого початку. В інституті я почав працювати 1965 року; тоді Біблер якраз на півроку захворів, – у нього стався інфаркт. Коли він повернувся після хвороби, я вже там працював, і ми почали спілкуватися.

В. Х.: *А Ви тоді розуміли, що є певний ризик у тому, що ви відвідуєте такі заходи? Адже Ви самі сказали, що тоді деяких книжок вже не можна було дістати і, можливо, на гуртку могли говорити про те, що неприйнятне владі.*

А. А.: Ми там говорили про що завгодно, – там не було тем, які боялися порушувати. Але з часом усе змінилось. Це був 1966 рік, хрущовська відлига закінчувалась, починалася брежнєвська ера. Усе ставало дедалі гіршим. Що стосується обмеження доступу до книжок у бібліотеці Леніна, то все це я бачив на власні очі. Я дуже полюбляв бувати там у каталозі, який називався предметним. Не в алфавітному, що був доступний для загалу, а саме в предметному, де картотека була повна. Наприклад, тема «Біблія» – шість скриньок, «російська філософія» – 12. У мене до цього часу збереглася бібліографія того, що я тоді хотів прочитати. Можу показати, це дуже цікавий зошит. І ось тоді, 1966-го, я на літо кудись поїхав, повертаюсь, біжу в Ленінку, іду в цей відділ, а він... зачинений. Туди вже пускали лише за дозволами. Я побіг в алфавітний каталог, щоби продовжити читати Бердяєва, а там вже нічого не було, залишилися лишень якась його економічна стаття. І, найцікавіше, такі зміни означають,

що була створена якась комісія з інтелектуалів, культурних, обізнаних людей, які вказали, що саме потрібно вилучити з доступу. Адже самим чиновникам це б і на думку не спало.

На цьому моє дослідження бібліографії перервалося. У будинках (будиністичних крамницях) ще довго можна було знайти потрібні книги, – схоже, за будиністами не дуже-то й слідкували. Але розумієте в чому справа: я впевнений, що радянську владу перемогла техніка! Бо саме в цей час замкнених металевих дверей, замків і шифрів з'явився ксерокс! Наприклад, щойно комусь до рук потрапляє, скажімо, тритомовик Мандельштама, – невдовзі друкують наклад на ксероксі і цей наклад потрапляє до всіх «страждених». Із появою ксероксу ми отримали широкий доступ до різноманітної літератури. Одночасно самвидав передруковувався на машинці. Багато чого придумали саме тоді. Ми сиділи вдома, обговорювали важливі для нас теми й нікому не було до цього діла. Щоправда, одного разу, у 70-і, Біблера викликали в КДБ. Коли він повернувся і розповів, як це було, дві особи відразу покинули наш семінар.

Р. М.: *А на цих семінарах були професійні філософи?*

А. А.: Думаю, можна вважати, що у Біблера була філософська освіта. Був також Михайло Семенович Глазман – філософ за освітою, друг Біблера. А так, Ви знаєте, ні. Леонід Михайлович Баткін – не філософ. Арон Якович Гуревич – історик, точніше історик культури. Можливо, Аверинцев, хоча він також не філософ.

Р. М.: *А це може бути пов'язано із «чистками» 30-х років? Власне кажучи, це ж після них майже не залишилося людей з філософською освітою.*

А. А.: Ні. Це, звісно, мало місце, але все-таки філософи залишилися. Евальд Ільєнков, наприклад, – дуже серйозний філософ за характером думки, хай би яких поглядів він дотримувався. Він написав книгу «Діалектика абстрактного і конкретного в “Капіталі” К. Маркса». Логіка абстрактного і конкретного – це гегелівська тема, але він показував розгортання цієї проблематики на матеріалі «Капіталу» (як влаштована думка Маркса) і на науці (як розвивається в науці поняття). Розвиток поняття – у той час це взагалі була улюблена тема всіх, хто філософував. Є така книга – «Аналіз поняття, що розвивається» – трьох авторів: Кедрова, Арсенєва й Біблера. Автори спробували відірвати Гегеля від діалектичного матеріалізму, де природа функціонує сама по собі, – вийшла майже шеллінгова натурфілософія. Вони ставили за мету показати, як живе поняття, як воно себе рефлексує, як воно розвивається. Це справді ближче до філософії Гегеля й має сенс. Як бачите, в Інституті філософії тоді були добрі філософи. Той самий Еріх Соловйов (слава Богу, він живий донині) – дуже цікавий історик філософії. Був також і Мераб Мамардашвілі, з яким мені пощастило працювати в Інституті історії природознавства й техніки. Це була абсолютно вільна людина, абсолютно. І дуже освічена. Тому він і став самим собою, «власним» філософом. А починав як марксист. У нього є дуже цікава книжка «Форми і зміст мислення (До критики гегелівського вчення про форми пізнання)», – там теж гегелівсько-марксистська логіка. А згодом його думка дедалі тісніше пов'язувалася з феноменологією. Був досить курйозний епізод у нашій філософській історії. У пізні 70-ті роки раптом у різних інститутах почали дозволяти філософам, історикам і різним людям читати свої власні авторські лекції. Наприклад, Мамардашвілі зміг прочитати лекції про Декарта, про Канта. Щедровицький виступав з лекціями. Лев Миколайович Гумільов мав доповідь про свої теорії пасіонарності. Це відбувалося в Інституті психології, де працював Василь Давидов, прекрасний психолог, теж друг Біблера, який дозволив це робити. Однак згодом усе це заборонили. Тож професіонали були.

До речі, був же не один біблерівський гурток. У П'ятигорського є книга «Філософія одного провулка», присвячена ще одній філософській спільноті. Також були схожі «домашні» гуртки в лінгвістів, літературознавців, був гурток Бахтіна. Усі вони дуже важливі. Я згоден з тією ідеєю Біблера, що існування філософії йде на рівні з іншими творчими активностями (наприклад, поезією). Філософією не можна займатися самотужки – повинні бути мікрогрупи, товариства, спільноти однодумців. Університети й академії – це також важливі інституції, але це далеко не природні форми існування філософії.

В. Х: *Наскільки був відомим Асмус у той час?*

А. А: Асмус – це був «метр». Але я особисто ніколи з ним не перетинався.

В. Х: *А Біблер був із ним знайомий?*

А. А: Не знаю... На кого я спеціально ходив подивитися, аби хоч «пальцем доторкнутися», так це на Олексія Федоровича Лосєва. Дістаючи всілякі книги, я багато про що дізнався. Усе почалося з першого тому «Історії античної естетики» – вона викликала фурор. У бібліотеці я дізнався, що Олексій Федорович видав у 1929-30 роках п'ять своїх книг! Як узагалі тоді можна було видати щось авторське?! Неймовірно! Я їх одразу ж почав збирати. Однією з перших прочитав «Діалектику мифу», яка меня дуже захопила. Купив «Нариси античного символізму й міфології» – зовсім отетерів. І несподівано я дізнаюсь, що ця людина була серед блоків і мандельштамів, але він живий і донині: сліпий і в академічній шапочці викладає в нашому занюханому педінституті філософію! Я пішов на нього хоча б подивитися, адже він сам по собі – людина-явище. Стою під його кабінетом і бачу – «гряде» (а він був величезний). З переляку я вирішив запитати: «Олексій Федорович, а можна Вас послухати?» – «А я хіба канарейка? Утім, заходьте». Це була перша зустріч. Друга відбулася вже за більш серйозних обставин. На Арбаті є дім-музей Лосєва, де він жив і читав курси з мовознавства. Я був на одній із таких лекцій. Треба бути художником, щоб описати хоча б лишень обстановку кімнати: скрізь книги, рукописи... Мій друг Володя Бібіхін був його секретарем і написав про нього і про Аверинцева книжку. Усім раджу почитати: там дуже яскрава «картинка» Лосєва. Це глиба тих часів, що якимсь дивом допливла до нас.

Становлення філософа

К. З: *Розкажіть про той переломний момент, коли участь у гуртках зі слуханням і обговоренням переросла у Вашу власну творчість?*

А. А: Це надто важко. Я дуже погано пишу: з величезним зусиллям і писав, і пишу зараз. По-перше, я займався історією науки з необхідності: тема була підібрана так, щоб вона дозволяла мені займатися античністю, а наука плюс античність – виходить філософія, думав я. Тут мені допоміг Біблер: він порадив обрати за тему експерименти.

К. З: *«Історія принципів фізичного експерименту».*

А. А: Так, так. Це жахлива назва, але так було необхідно, щоб мені дозволили працювати над цим дослідженням. Насправді ж ішлося просто про експериментальну будову думки, про думку як експеримент. Про мисленнєвий експеримент писали, починаючи з Галілея; навіть Кузанець про це писав. Ясна річ, якщо я експериментом назву саме мисленнєвий експеримент, то сюди можна буде приписати й піфагорейців, і грецьку механіку. Не підозрюючи про таке нахабство, мені дали можливість працювати над цією темою. Біда була в тому, що академічна робота, та ще й така, де я нічого

не смислю, і де мені треба освоювати величезну кількість матеріалу, повністю нівелює філософський підхід. Без допомоги Біблера я б нічого не написав. В його книзі «Аналіз поняття, що розвивається» є розділ про античну механіку, а далі йде чималий текст про Галілея, який згодом увійшов до книги «Кант - Галілей - Кант: (Рація Нового часу в парадоксах самообрунтування)». По суті, ці два тексти Біблера й лежать в основі мого творіння про експеримент: механіка античності й Галілей. А для написання всього іншого я поначитувався найрізноманітніших текстів і книг, навіть намагався вчити грецьку. Так і вийшла книга. Далі я вже зовсім знахабнів і сказав своєму керівництву, що буду писати історію поняття «природа» – адже про природу ще ніхто не писав так, як про неї говорили в Античності. Мені дозволили. Цей текст я вже писав із великою філософською зацікавленістю. Особливо про Новий час. Про Античність уже більш-менш було написано; багато було надумано про φύσις. У Гайдегера, наприклад, є про це чудова праця. А ось Новий час... Як тільки я заглянув у Бейкона, то геть очманів – немає нічого близького: емпіризм – його ворог; сліпий досвід нічого не дає, – необхідно знайти той досвід, який нам показує природа речей. Але ж Френсіс Бейкон фантазер! Деякі приписують йому навіть шекспірівські твори. З його праць я зрозумів, що це надзвичайно розумна людина.

Р. М.: *І він так багато написав... Кажуть, він писав від нічого робити, – може в цьому секрет?*

А. А.: От! А тоді ще не було видано навіть двотомовика. Я переважно читав Куно Фішера і звідти витягав цитати. Потім я читав кілька досліджень з Нового часу в Англії, і там був Роберт Гук. Слава Богу, що був переклад його твору «Про метод». Гук – це людина, яка займалася дослідями заради них самих, він показував експерименти світським дамам, збирав багато глядачів. Чим курйознішим був дослід, тим скоріш він опинявся в його колекції. Але він зрозумів, що якщо ми хочемо якимсь чином віднести експеримент до науки, то нам потрібен метод, і виклав ці думки в праці «Про метод». Зрозуміло, що це відбувалося під впливом Бейкона. У першій частині праці «Поняття “природа” в Античності й у Новий час» я пишу про відкриття природи, а в другій – про Бейкона й Монтеня. Я дотепер вважаю, що сама ідея зіставити праці двох таких особистостей була дарунком долі. У першому розділі це звучить як «досліди Бейкона» та «досліди Монтеня»: і там, і там слово «дослід», але в абсолютно різних значеннях.

Моя друга книга про природу, як на мене, більш жива, – я за неї відповідаю. За першу – ні.

К. З.: *У контексті досліджень про Античність Ви згадали про Гайдегера. У вас у 80-і був доступ до його текстів?*

А. А.: Ні. Але їх можна було отримати на руки, хоч і з труднощами. Чесно кажучи, як саме ці тексти опинилися в мене – я не пам'ятаю... Але вони у мене були «в натурі»: «Буття і час», потім «Кант і проблема метафізики», потім «Wegmarken», «Holzwege». Усе це я зберігаю дотепер.

К. З.: *Ви читали книги в оригіналі?*

А. А.: Так. Німецької мови мене навчил хімфак. Ось що він мені дав, так це знання німецької. І читання праць Гайдегера теж дуже допомогло в її вивченні. Маю вам сказати, що Гайдегера читати легше, ніж просту німецьку літературу. Він має свої «заморочки», але щойно ви їх відкриєте, усе стане зрозумілішим. Гайдегер пише такою мовою, що кожен німець вам скаже, що це не німецька мова, а оскільки ви не розумієте

німецької, то все – ви на рівних. Якщо взяти літературний твір, там спочатку необхідно зрозуміти всі слова, з'ясувати, що означають фрази і звороти. А в німецького філософа все просто – «Die Sprache spricht»³. Жартую, звичайно, але праця «Кант і проблема метафізики» мені справді дуже допомогла.

Ну, і не можна не згадати про аристотелівське поняття «φύσις», про яке писав Гайдегер. Справа в тому, що Гайдегер, хай би що про нього говорили, був чудовим читачем. Як він прочитав Аристотеля з цим загляданням у семантику слова! Адже всі грецькі філософи уживали повсякденну мову. У них не було технічної філософської мови, вони самі її придумували. Щоб у це зануритися, необхідно читати не через переклади на латину, а намагатися читати як грек.

Діалог культур vs Монолог культур

К. З.: *Ви належали до гуртка з діалогу культур. Серед російських філософів декого, як і вас, можна назвати біблеровцями, в широкому значенні цього слова. Але дехто пропагує речі протилежні, такий собі «монолог культури». Ви вже, мабуть, здогадується, про кого йде мова. Ці філософи сформувалися в той самий період? У них теж були свої гуртки?*

А. А.: Так, звичайно. Я просто був далекий від них, тому не зможу розповісти щось детально. Якщо ви маєте на увазі щось ідеологічно-релігійне, то від цього я був зовсім далекий. Єдиний і дуже відносний перетин був з Піамою Гайденко. Але я б і не сказав, що вона була серед них. Вона людина вільна, ліберальна й насамперед – надзвичайно грамотний філософ. Для неї була важливою етичність у «сильному» сенсі слова. Ідея істинна – ось що найважливіше. Не важко зрозуміти, що все, що пережили ми й наші батьки, можна побачити як царство брехні і подвоєності. Діалектику такого роду люди називали дияволектикою.

К. З.: *Один кийівський філософ говорить про цей феномен як про двоєдумство.*

А. А.: Двоєдумство, абсолютно згоден. Тому для таких людей, як Піама Гайденко, «строга філософія» – це філософія єдиної ідеї, істини, така собі класична філософія, ідеологія майже в платонівському сенсі слова, з чіткою визначеністю. Так, це може бути джерелом певної авторитарності: усе в душі платонівської суворості, де держава стоїть на горизонті, а людей необхідно утримувати в етичних нормах. Я зараз описував ту частину філософії Гайденко, яка може видатися ідеологічною, і яку я не те щоб не поділяв... Радше я мав зовсім інші смаки, іншу естетику. 68 рік, молодіжні революції, Вудсток, Дженіс Джоплін – тоді мені це подобалося. А Гайденко і Давидов (вони були подружжям) називали студентський бунт гедонізмом. Вони вловили те, що й зараз нам здебільшого не подобається у так званому лівацтві: втрата почуття серйозності, яка загрожує всім. Зараз я не буду в це заглиблюватись. Хоча це й не моя ідеологія, але це й не та ідеологія, з якою я перебуваю в суворому ідеологічному протистоянні. Дещо з цього я поділяю, однак, усе ж, залишаюся на позиціях небезпечного демократизму.

К. З.: *І все ж, хотілось би поговорити про більш виразні конфронтації. Під час свого виступу у Львові Ви порівнювали діалог культур і монолог культур, європейську людину і євразійську людину. У контексті цього було б цікаво дізнатися, як сформувалися прихильники «русского мира» й один з його головних ідеологів – Дугін, якого «дуже складно читати, тому що впадаєш у лютя на кожній сторінці»⁴.*

³ «Мова мовить» (нім.). – прим. ред.

⁴ Цит. з виступу А. Ахутіна – прим. ред.

А. А.: Це окрема історія. Коріння цієї ідеології можна віднайти в тих же 60-х роках. Це була партія т.зв. «почвенників», що гуртувалася довкола журналу «Наш современник». У нас, само собою, були й ідейні розбіжності, однак для мене навіть більш важливими були розбіжності в уподобаннях. Вони для мене були чужими як людські типи, навіть такі письменники, як Распутін, Белов. Особливо Белов. Перші твори у нього чудові, ми всі ними зачитувались, а потім його творчість стала ідеологізуватися в це російське «почвенництво». Однак, розумієте, це питання не до мене, я з ними навіть не спілкувався.

К. З.: *Ваші філософські гуртки навіть не перетинались?*

А. А.: Жодним чином. Але що від них сидить у мене в серці чи, точніше, в голові, або й навіть у печінках – так це Гайдегер. Він був другим філософом після Біблера, який став для мене органом думки. Я дотепер вважаю, що в сенсі філософічності думки Гайдегер – це перший філософ ХХ ст.: не через його ідеї, а завдяки його підходу до мислення, характеру думки. Це розгортання думки заворожує. Коли я пишу якусь нісенітницю, то після її прочитання мені стає соромно, нібито філософія й поряд не лежала з тим, що написано. І тоді я згадую, як це роблять філософи: мені достатньо погортати Біблера або Гайдегера, і я вже бачу, як треба писати.

Є тема, яку я хотів би розробляти зараз паралельно з «Номо еурорaeus» – це Гайдегер і аналіз того, що ж, усе ж, тоді сталося. Думаю, що це не просто «дрібний буржуй» з Мескірха, що раптом зачарувався Гітлером. Ні, це філософ Гайдегер. Більше того, оскільки Гайдегер акумулював у собі всю попередню європейську філософію, то можна зробити абсолютно парадоксальний висновок, що в його особі вся наша європейська філософія вступила в нацизм. З одного боку, звичайно, це звучить надто сильно. З другого ж... Мене цікавить саме цей бік: що відбулося насправді? Чи є там такий філософський поворот думки, який провокує подібний результат?

К. З.: *Точка, де повернули не туди.*

А. А.: Абсолютно вірно. Справа в тому, що перед приходом Гітлера до влади, в Німеччині усю першу половину ХХ-го ст. розвивалася могутня філософія, яку назвали Kulturphilosophie (філософія культури). Одна з її частин – філософія консервативної революції. Туди у нас відноситься і Шпенглер...

В. Х.: *І брати Юнгери.*

А. А.: Так, вони дуже яскраві представники. А ще Отмар Шпан і так далі. Є добра книжка Ханса Фрайера про консервативну революцію. Друга його книжка, до речі, перекладена російською, називається «Теорія об'єктивного духу». Можна згадати також працю Фіхте «Reden an die deutsche Nation» і праці Гегеля в цьому контексті. Ось вам і зв'язка. Та зв'язка, яку описує Ханна Арендт якраз через призму консервативної революції, виходячи прямо до нацизму. Ми також це пережили на початку ХХ ст.: від майстерних побудов інтелігенції в душі марксизму до «братків і штурмовиків, що гуляють вулицями з присвистом». Перші ідеологи – це зазвичай тонкі натури, естети, вони б навіть не зрозуміли, що ці грубі реалії – результат саме їхніх умовиводів. Блискуче втілення цього – гурток Штефана Георге, який, як здавалося, складався з ефемерної матерії, поетичної піднесеності. Роль бога у них відігравав Платон. Із цього кола вийшло декілька блискучих платонознавців і перекладачів праць Платона. Це культурна й інтелектуальна атмосфера найвищого гатунку. І щойно вони побачили результат у вигляді нацизму, вони одразу ж відсахнулись від нього. А Гайдегер не відсахнувся. Він подарував своєму братикові Фридриху «Mein Kampf» і сказав, що це дуже глибока книга, і її треба прочитати. Як? Що ж відбулося? На якому повороті,

залишаючись філософською, думка відкрила лазівку для штурмовиків? Тим більш, що Гайдегер якраз у ті роки став ректором і його інавгураційна промова свічить про те, що він прийняв ту революцію, що відбувалася, як революцію духу і становлення нової людини. У мене є невеличкий текст про ту епоху, 30-і роки: у масах панував не нацизм і не комунізм, панувала всеохопна антибуржуазність.

К. З.: *Можливо, у цьому й полягала специфіка Гайдегерового рішення: усі перші ідеологи цієї думки були аристократами. А Гайдегер взагалі туди не вписувався, він був провінціалом-самоуком.*

А. А.: Він був селянином, і для нього ця ідентичність була дуже важливою. Це, звичайно, не аристократія, але це й не буржуазія! Розумієте, те, що відбувається в Росії (у випадку з Дугінім) – це ж катастрофічна вульгаризація. Те ж саме було з марксизмом. Я не буду говорити про цього Дугіна, адже чим менше про нього говориш, тим краще. Для мене це просто хвороба, але не конкретно його, а російського суспільства в цілому. Дугін – це лише симптом, симптом глибокої ідеологічної хвороби суспільства. Тут є вагомий домішок граничного нігілізму, а на його ж основі все дозволено, аж до ядерної війни, і пропади все прийомом! Якраз про це говорить Гайденко: межі, форми, етос, істинність – ми це все розмили, нічого з цього немає, але з цього виходить не релятивізм/постмодернізм, а навпаки – наявність однієї лиш могутності. Це навіть не ідеологія, це саме ідеологічна хвороба і дуже небезпечна втрата чогось важливого.

К. З.: *Тут можна провести паралелі: спочатку намагалися побудувати Радянський Союз на ідеологічному сурогаті марксизму, який виявився ленінізмом, а зараз намагаються побудувати національну російську ідею на сурогаті Гайдегера. І що кумедно, важливу роль в цьому всьому відіграє монологічність нації, «єдинодержавіє», але в той же час, ключову роль в обох випадках грають німці: то Маркс, то Гайдегер.*

А. А.: Згідно з моїми переконаннями, Гайдегера треба викреслити з цього списку, він тут ні до чого. Те, що його філософію «використовує» Дугін – не показник. Справа в тому, що в Росії взагалі немає жодної реальної ідеології, і саме в цьому й полягає небезпека. Я би навіть сказав, що це тотальна деідеологізація. Відбувається розповсюдження цієї ідеологічної хвороби, експансія (Сірія, Україна, Венесуела), але в її основі не лежить якась певна мета. Патріотизм не може бути ідеологією, адже він теж цілком функціональна річ. Щодо того, що називається «русский мир» – це справді була штучно придумана ідеологія, зокрема людьми, яких я більш-менш знав: наприклад, сином Щедровицького. Але це зовсім не те, що ми бачимо у Стрелкова, Бородая та в устрої Новоросії. Ідеологію «русского мира» придумали, щоб заповнити порожнє місце – комунізм упав, з православ'я ідеології не зробиш, а жити далі якось треба.

Це вже було мало не на початку 90-х років. Тоді якісь інтелектуали й придумали, що є російські цінності – цінності, які поділяють «руссіє», – і вони відрізняються від західних цінностей. «Руссіє» – це не лише ті, які живуть в Росії, людина може жити де завгодно, але якщо вона поділяє ці цінності, значить належить до «русского міра». В основі цієї ідеології – певні образи. Наприклад, «Матренин двір» або «Один день Івана Денисовича» Солженіцина. Тут намагалися зіграти на естетичному почутті людей, які люблять російську літературу, російську поезію, берізки, відчувають естетику всього цього. Європейські цінності, грубо кажучи, – це цінності епохи Просвітництва, починаючи з прав людини і так далі, їхні витoki легко простежити. «Русській мір» протиставляє себе їм. Наприклад, на Заході є цінність права: усі рівні

перед законом, повна безсторонність. Ідеологи «руського міра» кажуть: «А ми формалізм не любимо. У нас все людяно». У цьому напрямку працювало багато майстерних людей, філософів, які, перебуваючи в 20-х роках в еміграції, придумали таку річ, як євразійство. Найвизначніші з них: Миколай Трубецький, лінгвіст, предтеча структуралізму; Лев Карсавін, філософ, інші. Їх головна ідея полягала в тому, що ми програли, бо ставили на Захід і його цінності, тому й попалися на всі ці марксизми. Потрібно відвернутися від Європи, яка все це придумала. А те, що зараз називається євразійством – це просто антизахідна ідеологія і більш нічого. Нічого позитивного там немає, окрім уявних цінностей.

В. Х.: *Чому ця ідеологія така небезпечна? Тому, мабуть, що вона наділяє значущістю дуже небезпечні теорії? Наприклад, чому так затято твердять, що Москва – неодмінно третій Рим? Мова передусім про те, щоб забрати в Заході його основну цінність – християнство – і показати, що тільки «в нас» християнство «істинне і правильне».*

А. А.: Це православне «імперство», яке до православ'я не має жодного стосунку. Ми бачимо, що православ'я як інститут катастрофічно розкололося в Росії. Є просто державні чиновники, є православний світ, а є ідолопоклонники. Вони не відчувають християнської релігійності, їхні переконання не мають стосунку до сфери Духа, їхній основний імператив – поклоніння. Це – перетворення православної релігії на магізм. Російські філософи релігії початку століття (уже згадані мною) у першу чергу відкинули це ідолопоклонство, що ще раз підкреслює відмінність початкового «євразійства» від його сьогоднішньої пародії.

Одержано / Received 2.11.2015

Anatoly Akhutin, Xenija Zborovska, Ruslan Mironenko, Vsevolod Khoma, Karolina Yakymenko

Life of Thought: the Act of Thinking in the Times of Totalitarianism. Part I

The first part of the interview with Anatoly Akhutin, dedicated to the informal philosophical movement that began in the USSR during the Khrushchev Thaw, the trends of this movement in the 1970s, the phenomenon of soviet «doublethink» and the origins of Eurasianism's modern versions.

Анатолій Ахутін, Ксенія Зборовська, Руслан Мироненко, Всеволод Хома, Кароліна Якименко

Життя думки: акт мислення за часів тоталітаризму. Частина I

Перша частина інтерв'ю з Анатолієм Ахутіним, присвячена неформальному філософському рухові, що розпочався в СРСР за часів хрущовської «відлиги», тенденції розвитку цього руху в 70-ті роки, феномен «двоємислія» і витоки сучасних версій ідеології євразійства.

Anatoly Akhutin, PhD, philosopher, translator.

Анатолій Ахутін, канд..філос.н., філософ, перекладач.

e-mail: akhutin@gmail.com

Xenija Zborovska, PhD, responsible secretary of journal "Filosofska dumka", research fellow at "Center for Evaluation of Activities of Scientific Institutions and Scientific Support for the Development of Regions of Ukraine" (NAS of Ukraine).

Ксенія Зборовська, канд.філос.н., відповідальний секретар журналу «Філософська думка», науковий співробітник ДУ «Центр оцінювання діяльності наукових установ та наукового забезпечення розвитку регіонів України НАН України».

e-mail: ok777angels@ukr.net

Ruslan Mironenko, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Руслан МIRONENKO, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mironrus@gmail.com

Vsevolod Khoma, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com

Karolina Yakymenko, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Кароліна ЯКИМЕНКО, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: karolinayakymenko@gmail.com
